

ДЪЛГЪТ СПОРЕД АДАМ СМИТ

АЛЕКСАНДРА К. ТРАЙКОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

al.tra@abv.bg

THE NOTION OF DUTY IN ADAM SMITH'S MORAL PHILOSOPHY

ALEKSANDRA K. TRAYKOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

After a brief outline of the main themes presented by Adam Smith's *Theory of Moral Sentiments*, this article delves into Smith's notions of duty and sense of duty. According to Smith, human beings possess a natural sense of duty, which is often enforced by religious faith and/or the demands of our existence in a society guided by common rules. However, acting out of duty also involves adhering to the standards, judgments and dictates of our own inner critic – the “impartial spectator” that dwells within us.

Keywords: ethics, moral philosophy, Adam Smith, duty, sense of duty, moral sentiments

В тази статия ще бъде разгледано понятието за дълг при Адам Смит – автор, познат на българския читател основно с произведенията си в областта на икономиката и политическата теория. Смит обаче счита за не по-малко значима книгата си на тема морала и ролята на човешките чувства в отношенията между отделни индивиди или цели общности. „Теория на моралните чувства“ (*The Theory of Moral Sentiments*)[1] е философска разработка, анализираща в дълбочина сложната връзка между вътрешния ни свят и начина, по който той оформя не само поведението ни спрямо околните, но и техните впечатления за нас.

Освен върху историята на морално-философските системи (на която е посветена седмата и последна част от книгата), в своето изследване на човешката нравственост Смит се спира подробно и последователно върху основни понятия като тези за приличие и неприличие, заслуга и недостатък, награда и наказание, одобрение и неодобрение, навик и обичай. От тях са изведени други понятия, имащи връзка с човешката способност за изграждане на хармонични междуличностни отношения и стабилен обществен строй

– тези за отделните добродетели и пороци. Дадено е и обяснение на принципите, върху които се основават моралните съждения – например преценките ни относно приемливостта или неприемливостта на дадена постъпка и породилите я мотиви. Особено внимание е отделено на симпатията (която според Смит се изразява в способността да се поставяме на чуждо място) и на усета, доколкото именно те съставляват най-надеждните ориентири във всяка ситуация, поставяща ни пред избор от морално естество.

За шотландския философ интерес представляват различните видове морален усет у човека: за приличие, заслуга, справедливост, вина и дълг. На последния вид той отделя почти цялата трета част от книгата си, където представя връзката между стремежа към изрядно поведение и подчинението ни на така наречения наш вътрешен глас (въплъщение на моралния усет). Там усетът за дълг (*sense of duty*) е дефиниран като „отношението към общите правила за поведение... [...] – принцип от огромно значение в човешкия живот и единствен принцип, чрез който преобладаващата част от човечеството е способно да направлява постъпките си“ (Смит, 2021: 208). Човекът, който разполага с развит усет за дълг, винаги е воден от едно „сериозно и искрено желание“ (Смит, 2021: 208) всичките му деяния да са съобразени с онова, което е дължимо към съответния обект. На няколко места в произведението Смит описва това дълбоко желание с израза „благоговееене пред общите правила“ (Смит, 2021: 210 – 211; 222 – 223; 242) и повече от веднъж напуска, че без него „не би имало дори един човек, на чието поведение да може да се разчита наистина“ (Смит, 2021: 210; за връзката между спазването на правилата и създаването на доверие виж още 295 и особено 347 – „[в] одобрението си към характера на справедливия човек ние с еднакво доволство усещаме сигурността, която всички около него – независимо дали са му съседни, приятели или колеги – би следвало да извличат от неговата съвестна тревожност (*scrupulous anxiety*) никога да не ги наранява или обижда“).

На усета за дълг Смит противопоставя безотговорността, разбираана като „нагло презрение към щастието и безопасността на другите“ (Смит, 2021: 137), което застрашава хармоничното съществуване на обществото. За него безотговорното поведение може да бъде въплъщение на несправедливостта и безразсъдството, а в крайната си форма – т. нар. „груба небрежност“ – би следвало и да се наказва като умишлено престъпление.[2] Отговорният човек се стреми да предвижда последиците от постъпките си, доколкото

това е възможно, и да ги взима предвид, когато прави своите избори. Връзката ни с обществото и фактът, че повечето аспекти от живота ни са белязани от определени социални зависимости, поражда необходимостта и ние на свой ред постоянно да доказваме, че останалите членове на общността могат да разчитат на нашата съобразителност, бдителност и отговорност, както и на усета ни за справедливост, приличие и дълг.

Гореспоменатият усет не може да бъде култивиран в усамотение или изолация от обществото: „[а]ко бе възможно едно човешко същество да израсне [...] на някое усамотено място, без каквато и да било комуникация със собствения си вид, то не би могло да разсъждава над собствения си характер, над приличието или недостатъците на собствените си чувства и поведение [...]. Всичко това са обекти, които този човек не би могъл лесно да види сам“ (Смит, 2021: 147). Смит е категоричен, че най-важните уроци на морала могат да бъдат научени само в социална среда, и то единствено ако тази социална среда е от подходящ вид – тоест ако онези, от които вземаме пример, се отличават с добре развит усет за дълг, справедливост, приличие и заслуга.

Други важни условия за развиването и успешното функциониране на усета за дълг са постоянството, последователността и дисциплината, разбираана като неподатливост пред собствените ни моментни настроения и склонности. Способността ни да устояваме на влиянието на тези фактори не само ни предпазва от опасностите, до които водят произволните или прибързани решения, но също така благоприятства запазването на приличие. Ето защо според Смит нашите действия би трябвало да се водят от „сериозен мотив“, а не от „лекомислени поводи“ (Смит, 2021: 210).

Опитът ни приучва да благоговеем пред общоприетите правила на поведение, за да предпазваме околните от капризите на собственото си човешко непостоянство, а това благоговение ни вдъхновява да изпълняваме петте основни вида задължения, споменавани от Смит – тези на учтивостта, справедливостта, истината, целомъдрието и верността. От спазването на тези задължения според него „зависи самото съществуване на човешкото общество, което би се разпаднало, ако човечеството като цяло не бе белязано от благоговение към тези важни правила на поведение“ (Смит, 2021: 211).

При всички положения усетът за дълг трябва да е основният двигател на постъпките ни, но съществуват и ситуации, в които той би следвало да е подплатен от

допълнителни мотиви. Смит посочва като пример отношенията между съпрузи, както и тези между родители и вече съзрелите им деца, които полагат грижи за тях в старостта им. За него е разбираемо един баща да е огорчен, ако получава синовна подкрепа единствено по силата на задължението – без привързаност или умиление (Смит, 2021: 222). В идеалния случай отношенията между близки и роднини биват белязани и от така наречените доброжелателни привързаности (*benevolent affections*), които улесняват и до известна степен – тоест дотолкова, доколкото са налице – гарантират, че няма да пренебрегваме задълженията към хората от прякото си обкръжение.

За всекиго от нас съществува една диктувана от общите правила линия на поведение (*tenour of conduct*), която съответства на избраната от него житейска пътека и на ролята му в общността (Смит, 2021: 224). Спазването на този своеобразен план на поведение едновременно изисква и развива последователност и сериозно отношение към живота – към решенията, които взимаме, но и към впечатленията, които те оставят у околните. Човекът с развит усет за дълг и приличие е благоразумен – не постъпва на случаен принцип, нито позволява на естествените си склонности да надделеят над желанието му да действа така, както подобава.

Същевременно обаче той не търси никакви допълнителни отговорности извън онези, които вече са му били наложени от неговия дълг: „[...] не нахлува там, където няма работа; не се меси в чужди дела [...]. Ограничава се, доколкото дългът му позволява, до собствените си дела, и не изпитва влечение към онова глупаво важничене, което доста хора извличат от привидното си влияние над решенията на други лица“ (Смит, 2021: 282). Избягва и ситуации, за които знае, че не е пригоден, и в които би рискувал не само да пострада, но и да се справи незадоволително със задълженията си: „[ч]овекът, чиято нежна и деликатна конституция го прави прекалено чувствителен към болка, затруднения и всевъзможни физически страдания, не бива безразсъдно да се отдава на войнишката професия. Човекът, който е твърде чувствителен към обиди, не бива да се впуска прибързано в състезанията между политическите фракции“ (Смит, 2021: 323).

Усетът за дълг произтича от самата ни човешка природа, но се засилва допълнително от така наречените „религиозни чувства“ (*religious sentiments*), и в особена степен от преклонението ни пред мъдростта на Бог и изрядността на устроения от Него свят. Ето защо Смит е убеден, че едно от първите ни и основни задължения в качеството

ни на морални дейци е да приемем мисловната позиция, „че каквото и да се случва, то допринася по някакъв начин към просперитета и съвършенството на цялото“ (Смит, 2021: 362) – без значение от това дали ни причинява временни неудобства и страдания. Когато се окажем в ситуация, която възпрепятства собственото ни благополучие (например болест, бедност или беда), се изправяме пред друго от основните си задължения: „да положим всички усилия, които справедливостта и дългът ни към другите биха позволили, за да се спасим от това неприятно положение“ (Смит, 2021: 362). Евентуалният неуспех на тези усилия ни препраща обратно до първото ни и основно задължение – от което всъщност произтичат и всички останали „обща правила“ на човешкото поведение – задължението спокойно и доброволно да приемаме както реда във Вселената, така и собствената си дребна роля в него, която понякога изисква търпеливо понасяне на житейски тегла.

Ключово за философията на Смит е схващането, че всеки от нас трябва активно да желае „благополучието на цялото“; да го „предпочита“ пред своето собствено (Смит, 2021: 362 – 366). Поради тази причина религиозните чувства не могат да се превърнат в оправдание или компенсация за извършването на несправедливости и злодеяния. Тяхна роля е не да заместват, а да допълват, мотивират и укрепват естествения човешки усет за дълг, което според Смит е възможно само ако „хората не са научени да разглеждат повърхностното спазване на традициите като по-важно религиозно задължение, отколкото проявите на справедливост и благодетелност“ (Смит, 2021: 220). Прекомерният фокус върху перформативните аспекти на религиозната добродетел крие в себе си сериозен морален риск – този да развием „абсурдна идея за дълг“, която да ни отведе далеч от установените правила на действие „и по този начин да се подведем именно от принципите, които би трябвало да ни ръководят“ (Смит, 2021: 228).

Подобни ситуации представляват пример за „заблудена съвест“ (*erroneous conscience*) – състояние, при което деецът е воден от морално приемливи мотиви, но произтеклите от тези мотиви деяния водят до морално неприемливи последици. Заблудените дейци понякога предизвикват съжаление у най-хуманните сред нас, но рядко срещат одобрението им, тъй като са направлявани от погрешни разбирания – например погрешни тълкувания на понятията за дълг и приличие, или „фалшиви религиозни представи“ (Смит, 2021: 228 – 230). Смит предупреждава, че последните от тази редица

фактори притежават способността да доведат до „сериозно извращение на естествените ни чувства“ (Смит, 2021: 229), включително на моралния ни усет, а оттам и на способността ни да постъпваме правилно, да следваме дълга си, да вършим добро. Съществуват примери от живота и изкуството, в които религията може или да се превърне в параван за „някои от най-лошите човешки страсти“, или да подведе иначе чистосърдечните вярващи, подтиквайки ги към злодеяния – както в цитираната от Смит трагедия на Волтер, „Мохамед или Фанатизмът“.

При всички положения обаче по-висока нравствена оценка би получил деецът, който най-неотклонно, искрено и доброволно се е придържал към дълга си (такъв, какъвто наистина го вижда в най-дълбоките си убеждения), а не деецът, който инцидентно е постъпил „правилно“ поради слабост на волята – например след внезапен порив на мекушава слабост или неспособност да противостои на собствената си природа (Смит, 2021: 230 – 231). Изпълнението на дълга до голяма степен зависи не само от познаването на общите правила за действие, но и от дисциплината на дееца. Самоконтролът е съществен елемент от добродетелното поведение, чието значение по нищо не отстъпва на преклонението към реда на познатите ни правила. Той се изразява в способността да овладяваме собствените си страх и гняв, както и успешно да устояваме на онзи вид страсти, които Адам Смит назовава „егоистични удоволствения“, а именно „любовта към безгрижието, удоволствието, хвалебствията“ (Смит, 2021: 312). За Смит пътят към добродетели като твърдостта, мъжеството и силата на ума по необходимост преминава през овладяването на страха и гнева, а този към добродетели като сдържаността, благопристойността, скромността и умереността – през овладяването на любовта към безгрижието, удоволствието и хвалебствията.

Култивирането на гореописаните добродетели подпомага изпълняването на нашите задължения към околните, както и задълженията ни към висши абстрактни принципи като истината, свободата и справедливостта. Без тях ние не бихме могли да служим нито на човечеството, нито на неговите идеали, тъй като бихме се оказали неспособни да съблюдаваме така нареченото „образцово приличие“, разбирано като съобразяване не само с общите правила на поведение, но и с онази категория задължения, които Смит назовава „свещени“: „ангажиментите ни към обществените интереси или към хората, пред които сме задължени по силата на благодарността, естествената

привързаност или законите на подобаващото благодеяние“ (Смит, 2021: 438). Развиването на добродетели доизгражда естествения ни морален усет, който играе ролята на ориентир какво отношение е дължимо в отсъствието на точни правила – тоест в повечето ситуации, доколкото според Смит ние не разполагаме с ясни предписания как да действваме при определени поводи, а регулираме поведението си според съвсем различен вид правила.

Названието на така наречените „обща правила на поведение“ би могло да се окаже донякъде подвеждащо за читателя, ако последният избере да подходи към него с очакване за буквални напътствия. Моралната философия на Смит борава по-скоро на *case by case* база, където моралният усет ни помага да изготвим адекватна преценка за обстоятелствата и да реагираме „подобавашо“. По този начин „редното“ при Смит е всъщност „подобавашото“ – онова, което е „прилично“, „справедливо“, „заслужено“, и поради това „дължимо“. Именно затова е от особено значение деецът да разполага с високо развит усет за приличие, справедливост, заслуга и дълг. Върху тези стълбове на моралната интуиция се крепи човешката способност за регулиране на собственото поведение в рамките на междуличностните и обществените взаимоотношения.

Гладкото функциониране на описаната структура[3] дължи много на „симпатията“ – един от основните принципи в човешкото общуване според Смит. Ала докато под „симпатия“ нашите съвременници разбират топло отношение към определено лице или група хора, тези на Смит влагат по-скоро смисъла, с който през последните няколко десетилетия употребяваме термина „емпатия“: способността да вникваме в чуждите чувства и преживявания. За Смит симпатията е онова специфично за човека умение да „вземе присърце“ чуждата ситуация – да се постави мислено в нея, за да разбере мотивите, реакциите и намеренията на другия; неговите телесни и душевни преживявания (Смит, 2021: 12 – 14). Той я определя като „съчувствието ни към каквато и да било [човешка] страст“ (Смит, 2021: 15). Тъй като симпатията е извор на нашата съпричастност (*fellow-feeling*) към околните, тя определя и нагласите ни както към техните собствени заслуги и недостатъци (*merit and demerit*), така и към тези на лицата, които са ги поставили в определена ситуация. По този начин симпатията се явява отправна точка на нашия морален усет, тоест на усета ни за приличие, справедливост,

заслуга и дълг. От нея той преминава към „подобаваци“ дела – към признаване на заслугите, отдаване на „дължимото“ и вземане на справедливи решения.

Освен с принципа на симпатията, нашият морален усет – а чрез него усетът за дълг в частност – е пряко обвързан и с „вътрешния глас“. Това въплъщение на съвестта има регулативна функция и отговаря за решенията ни в ситуации, които ни поставят пред избори от морално естество, както и за моралните оценки, които даваме на собственото си поведение. Според разбиранията на Смит вътрешният глас, наричан още „този вечен затворник в гърдата ни“ и „великия съдия и арбитър на поведението“ (Смит, 2021: 173; 176 – 178; 187 – 189; 345 – 346), е един постоянен наблюдател на всичките ни действия, който ни призовава към отговорност и ни упреква за всяко провинение или отклонение от нашия дълг: „[н]ие се стремим да изследваме собственото си поведение така, както си представяме, че би го разгледал всеки друг справедлив и безпристрастен наблюдател. Ако, поставяйки се на негово място, ние напълно вникнем във всички страсти и мотиви, които са повлияли на поведението ни, ние го одобряваме посредством симпатията си към одобрението на този предполагаем справедлив съдия. Ако не успеем да вникнем в собствените си страсти и мотиви от тази позиция, то тогава ние вникваме в неговото неодобрение и осъждаме собственото си поведение“ (Смит, 2021: 147).

Наставленията на този „глас“ са най-близкият еквивалент на преценката на някой неутрален зрител, с който разполагаме вътрешно. Те могат да бъдат описани като интернализирана версия на общите правила за поведение, а самият „вътрешен глас“ – като интернализирана версия на всички авторитети и други форми на външен контрол, които упражняват натиск върху личните ни избори в преобладаващата част от случаите. Ефектът им разчита на понятието за „безпристрастния страничен наблюдател“ – една идеализирана абстракция, събирателен образ на неутралните зрители, които нямат конфликт на интереси и биха отсъдили обективно дали постъпваме подобаващо (Смит, 2021: 257). Когато се допитваме до вътрешния си глас, всъщност ние си представяме с какви очи би погледнал на делата ни някой от тези случайни непознати и дали би преценил, че поведението ни отговаря на общоприетите правила. Ако той одобри делата ни, неговата безпристрастност би била гаранция за тяхната справедливост. Ако обаче не отсъди в наша полза, същата тази безпристрастност би означавала сигурни дефицити в

нравствените ни избори – например отклонения от изпълнението на дълга ни, несправедливо отношение към околните, неспазване на приличие и други.

Тази форма на самоодобрение или самопорицание е един от естествените регулативни механизми във всички сфери на човешките взаимоотношения. Смит поставя значението на добрата самооценка наравно с това на високото мнение на околните – поне що се отнася до ролята на тези два фактора като стимули за подобаващо поведение. Самоодобрението на всекиго от нас произтича пряко от благоприятната оценка на вътрешния му глас. От своя страна, тази благоприятна оценка съществува в обратнопропорционална зависимост спрямо проявения самоконтрол на дееца: колкото повече дисциплина и сдържаност демонстрират неговите постъпки в дадена ситуация, толкова повече нараства степента на удовлетворение от самия себе си, която му е позволено да изпита (Смит, 2021: 188). Нещо повече, за Смит дисциплината на духа трябва да бъде насочена не само към външни проявления – тоест към постъпки, които могат да бъдат наблюдавани пряко от други лица – но също така и към собствените ни вътрешни преживявания[4]. Той е напълно убеден, че истински добродетелният човек, или с други думи „истински постоянният и твърд човек, мъдрият и справедлив човек, който е школуван в принципите на самоконтрола“, моделира дори чувствата си според наставленията на вътрешния глас, като никога не си позволява да изпита нищо, което се отклонява от така зададения образец (Смит, 2021: 187 – 188). По този начин той се предпазва не само от неподобаващи постъпки или от неодобрението на околните, но също така от нещастие: „[к]олкото по-голям е самоконтролът, който се изисква за преодоляването на естествената ни чувствителност, толкова по-големи са удоволствието и гордостта от тази победа; а това удоволствие и тази гордост са толкова големи, че никой, който ги притежава, не би могъл да е напълно нещастен“ (Смит, 2021: 189).

С други думи, да следваме усета си за дълг неотклонно, като проявяваме самоконтрол пред всяко изкушение и твърдост при всяко препятствие, ни носи истинско удовлетворение и същевременно ни прави достойни за това удовлетворение. Да знаем, че сме заслужили своето и чуждото одобрение, е равнозначно на спокойствие, а за Смит спокойствието е най-същественният елемент от щастието ни[5]. Подобно на Сенека[6], той вярва, че сдържаността и твърдостта на мъдреца представляват както най-уместен обект на възхищение, така и най-надежден път към добрия живот (Смит, 2021: 191). Ето

защо в етичната система на Смит дисциплината и усетът за дълг, намиращи израз в наставленията на вътрешния ни глас, стоят по-високо от естествената чувствителност, а изпълняването на задълженията към себе си и околните такива, каквито ги предписва справедливостта – по-високо от сляпото следване на правила.

БЕЛЕЖКИ

[1] От септември 2021 година вече налична и на българския книжен пазар в мой превод за издателска къща „Изток-Запад“.

[2] Трябва да се отбележи, че в моралната философия на Смит небрежността не винаги се равнява на несправедливост или безотговорност; в по-леките си степени тя се изразява по-скоро в невнимание и недостатъчна предпазливост. Виж например стр. 138.

[3] Използвам сравнението изцяло фигуративно и по свое хрумване, самият Смит не говори за моралния усет като за определена метафизична „структура“ или „дял“ от човека, а по-скоро като за естествена способност, която може да бъде доразвита в подходящата социална среда.

[4] В моралната философия на Смит съществува подробна класификация на чувствата, като всяка категория изпълнява определено предназначение във взаимосвързаните сфери на самосъхранението, личностното и професионалното развитие, междуличностното общуване и изпълняването на дълга ни към семейството, обществото и Бог. Що се отнася до вътрешния свят на индивида обаче, основна роля играят моралните чувства (*sentiments*) и пасивните чувства (*feelings*). За разлика от привързаностите (*attachments*), които са насочени към външни цели и често участват в преки взаимодействия със своите обекти, те не подлежат на наблюдение и контрол от трети страни, поради което част от обичайната мотивация за упражняването на самоконтрол при тях привидно „отпада“ и се изисква особено усилие на волята да бъдат овладяни до изискваната от вътрешния глас степен.

[5] Виж стр. 191: „[щ]астието се състои в спокойствие и удоволствие. Без спокойствие не може да има удоволствие; а там, където има съвършено спокойствие, почти всичко е в състояние да ни достави удоволствие.“

[6] Това не е единствената подобна препратка. Смит питае дълбоко възхищение към представителите на древния стоицизъм, което става явно на много места в произведението, особено в седма и последна част.

ЛИТЕРАТУРА

Смит, А. (2021). *Теория на моралните чувства*. С., „Изток-Запад“.